

- ³ Там само.
⁴ Сверстюк Є. Блудні сини України. - К., 1999. - С. 26.
⁵ Медведєв Р.А. Н.С.Хрущев. Политическая биография. - М., 1990. - С. 220-230.
⁶ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 31, спр. 2152. - Арк. 12.
⁷ Там само. - Арк. 15.
⁸ Там само. - Арк. 16.
⁹ Там само. - Арк. 40.
¹⁰ Там само. - Спр. 2674. - Арк. 63.
¹¹ Там само. - Арк. 50.
¹² Там само. - Оп. 24, спр. 4703. - Арк. 81.
¹³ Там само. - Арк. 86-87, 90, 91, 94.
¹⁴ Науковий архів Московського історико-просвітницького товариства "Меморіал". - Ф. 103, папка "Психіатрія". - Арк. 108.
¹⁵ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 6, спр. 3457. - Арк. 33-34.

- ¹⁶ Там само. - Арк. 35.
¹⁷ Там само. - Оп. 24, спр. 6001. - Арк. 77, 81-82.
¹⁸ Там само. - Оп. 8, спр. 3290. - Арк. 166.
¹⁹ Там само. - Оп. 24, спр. 60001. - Арк. 89, 92.
²⁰ Там само. - Опу. 8, спр. 3340. - Арк. 20.
²¹ Там само.
²² Там само. - Оп. 25, спр. 183. - Арк. 35.
²³ Там само. - Арк. 45-52.
²⁴ Там само. - Арк. 34.
²⁵ Там само. - Арк. 26.
²⁶ Там само. - Оп. 24, спр. 5691. - Арк. 9, 14.
²⁷ Там само. - Спр. 6160. - Арк. 150-156.
²⁸ Там само. - Оп. 10, спр. 1065. - Арк. 47.
²⁹ Там само. - Оп. 6, спр. 3481. - Арк. 21.
³⁰ Державний архів Служби безпеки України. - Спр. 69269-ФП, т. 5. - Арк. 76.
³¹ ЦДАВО України. - Ф. 1, оп. 6, спр. 3954. - Арк. 21-22.
³² Там само. - Спр. 4005. - Арк. 97.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН у 1920-30 роки

(на прикладі громад баптистів та євангельських християн Потавщини)

З'ясування стосунків між молодію радянською державою та релігійними конфесіями розпочалося відразу після жовтневого перевороту. У січні 1918 року в Росії, а в 1919 році — в Україні було опубліковано декрет "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви". Але ці документи не внесли у стосунки влади і релігійних організацій спокою та взаєморозуміння, а, навпаки, визначивши послідовність більшовиків у своєму ставленні до релігії, ще більше загострили ситуацію.

Починаючи з 1918 року, радянське керівництво фактично розпочало "війну з релігією". Чи можна було її уникнути? Якщо реально оцінювати тогочасні події, то, мабуть, ні.

Обидві сторони намагалися заявити своє беззастережне право на істину, бути

духовним вождем народу. Гадаємо, що перший крок до діалогу мала зробити держава, оскільки саме вона започаткувала ідеологію, супротивну багатомільйонним масам віруючих. Це дозволило б їй не тільки виправити власні помилки, а й кинути зерно миру в розбурхане суспільство. Але впевнені у перемозі соціалістичного суспільства, в якому немає місця релігії, більшовики не зробили кроку назустріч віруючим. Складалася парадоксальна ситуація: релігійні організації були більше зацікавлені у виконанні владою декрету про відокремлення церкви від держави.

Братовбивча громадянська війна, здавалося, мала б спонукати партію та державу відійти від революційного максималізму в питаннях, що стосувалися релігії.

Адже наприкінці 1920 року протестантські, православні та інші церкви у своїй масі все більше дотримувалися курсу аполітичності та нейтралітету у справах земних.

Проте, планомірний наступ на релігію і церкву вже був започаткований VIII з'їздом РКП(б) (1919). У п.13 його резолюції наголошувалося: “щодо релігії РКП не задовольняється декретованим уже відокремленням церкви від держави і школи від церкви... Партія прагне повного зруйнування зв'язків між експлуаторськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню мас від релігійних забобонів і організуючи найширшу науково-освітню та антирелігійну пропаганду...”¹.

Але реалізувати програмні настанови партії на боротьбу з релігією в умовах громадянської війни не вдалося. Ймовірно, така позиція керівництва соціалістичної держави була викликана тактичними міркуваннями, спробами не загострювати стосунки між молоддю, радянською владою та віруючим населенням. Тому визначений VIII з'їздом партії тотальний наступ на релігію розпочався дещо пізніше.

У травні 1921 року відбувся пленум ЦК РКП(б), постанова якого не друкувалася навіть в офіційних збірниках партійних документів того часу. У її тексті наголошувалося: “Завдання всієї цієї роботи (антирелігійної — Авт.) загалом повинно полягати в тому, щоб на місце релігійного світорозуміння поставити струнку комуністичну наукову систему... Потрібно систематично підкреслювати, що РКП бореться не з якими-небудь окремими релігійними групами, а з усім релігійним світоглядом взагалі”².

1922-го року з'явився ще один документ ЦК РКП(б) про необхідність і доцільність прямого втручання державних органів у релігійні питання — “Директива ЦК РКП(б) радянським і партійним органам у питанні про ставлення до сект і політики щодо релігійних груп взагалі”.

Незабаром при ЦК партії була утворена Антирелігійна Комісія, що планувала й організувала боротьбу з релігією та

віруючими на всій території країни. Аналогічні комісії утворювалися і на місцях. З цього часу, як слушно завважують окремі дослідники, духовне життя країни проходило ніби на окупованій території, де окупант — державна ідеологія. До складу комісії, як правило, входили люди, які не розумілися у специфіці релігії. Так, наприклад, члени комісії на чолі з Ом.Ярославським (справжнє ім'я: Міней Ізраїльович Губельман — Авт.) цілеспрямовано паплюжили, громили і знищували цілі напрями релігійної та моральної думки в Україні.

Православна церква, втративши статус державної, першою зазнала удару радянської антирелігійної машини. Не без допомоги влади вона була розколота на декілька течій, що, безумовно, негативно вплинуло на її становище. За таких обставин у протестантів з'явилася можливість значно розширити свою сферу впливу. Віруючих приваблювали не лише ідеї “революції духу” і заклики до любові та ненасилля, а специфічна організація протестантів. Серед загального хаосу їхні громади сприймалися як острівки колективізму, єднання, як сфера виявлення людських відносин і почуттів. До того ж, сектантами (таку назву мали протестантські церкви на той час. — Авт.) нерідко проводилися різноманітні благодійні акції, безкоштовні обіди тощо. Тому темпи зростання кількості членів протестантських конфесій на початку 20-х років були значними.

На той час найчисельнішими в Україні і, зокрема на Полтавщині, залишалися церкви баптистів та євангельських християн. Щоправда, громади останніх на початку 20-х років у Полтаві були представлені лише невеликою кількістю віруючих. Міська ж баптистська громада нараховувала в 1920 році 30 членів³. З 1917 року її очолював пресвітер Р.Хомяк. На цю посаду його рекомендувала Всеросійська Спілка Баптистів (ВСБ). Відтоді і до останніх днів життя діяльність Романа Дем'яновича була тісно пов'язана з Полтавщиною.

Спочатку очолювана ним громада не мала власного молитовного будинку і орендувала для своїх зібрань приміщення шко-

ли, а потім — лютеранської кірхи на вулиці Троцького (нині — Монастирській). Але завдяки енергійній діяльності молодого пресвітера, баптистський рух у губернії швидко зростав і 1920 року нараховував 300 віруючих⁴. Згодом, зусиллями Р.Хомяка була утворена обласна спілка, яку він і очолив.

Одночасно з кількісним зростанням протестантів посилювалися та урізноманітнювалися й антирелігійні урядові заходи. Пізніше, після позбавлення релігійних громад права юридичної особи, уряд увів для них обов'язкову реєстрацію, що потребувала значних матеріальних витрат. Служителі культів були позбавлені виборчого права, обмежені у виборі необхідної роботи, у користуванні землею тощо. До цієї категорії влада віднесла і всіх баптистських та євангельсько-християнських пресвітерів та проповідників, які в переважній своїй більшості не жили за рахунок коштів віруючих.

На початку 20-х років була введена практика щомісячних звітів місцевих відділів культів Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (утворені 1923 року замість ліквідацій при Народному Комісаріаті Юстиції) перед Антирелігійною Комісією про стан релігійного руху на місцях. Так, у доповіді Державного Політичного Управління про діяльність баптистів на Полтавщині в лютому 1922 року говорилося: “Керівником (обласної спілки — Авт.) є Р.Д.Хомяк. За звітний період проведено чотири зібрання-богослужіння, на яких пройшли бесіди на релігійні теми. Був організований збір хліба для голодуючих баптистів. Пожертвування направляються до Москви у Всеросійську Спілку Баптистів. Політичної діяльності не було. У Зіньківському повіті в містечку Більське відбувся районний з'їзд баптистів. Зв'язок із центром підтримується через Хомяка. Через нього надходить і література. Власних видань в Полтавській губернії у баптистів немає”⁵.

Такі політзведення, якщо відкинути їхню ідеологічну спрямованість, є досить важливим джерелом вивчення життя місцевих баптистських громад, зокрема полтавських. Із аналогічного звіту за грудень 1922 року дізнаємося про те, що в губернії

з'явилися “лжебаптисти” (п'ятидесятники — Авт.). Вони закликали місцевих баптистів вступати до їхніх громад, не жертвувати на справу місії тощо. Про деякий успіх такої агітації говорив той факт, що певна частина баптистів, яка піддалася впливу п'ятидесятників, була виключена пресвітером із громади. Далі повідомлялося, що в губернії була створена кооперація “Братська допомога”. Члени громад пообіцяли пожертвувати для її діяльності по 70—100 пудів хліба, але за умови надання Всеросійською Спілкою Баптистів сільськогосподарського реманенту. Загалом збір хліба проходив повільно, оскільки на селян були накладені великі податки⁶.

Матеріали архівів надають можливість дізнатися і про чисельне зростання полтавських баптистів у 20-ті роки. На початку 1923 року Полтавська обласна спілка мала 15 проповідників⁷, більше 30 громад із загальною кількістю прихильників понад 1000⁸. Громада Полтави складалася із 118 чоловік⁹.

1924 року баптисти разом із євангельськими християнами, які організаційно оформилися на Полтавщині лише в середині 20-х років, нараховували 2716 прихильників. У самій Полтаві було 135 членів баптистської громади¹⁰.

1925 року на Полтавщині було зареєстровано 73 громади баптистів і євангельських християн із загальною кількістю членів 387811.

Вище названі дані взяті із офіційної статистики, яка щороку надходила до Всеукраїнської АК. На наш погляд, вони не можуть претендувати на абсолютну достовірність, оскільки, за визнанням секретаря ВАКу Вікторії (повне ім'я — Вікторія Уласевич — Авт.), їхнім збором і обробкою займалися різні урядові підрозділи, що, як правило, не доводили розпочату справу до кінця.

До того ж, після проведення 1925 року адміністративної реформи на теренах колишньої Полтавської губернії було утворено Лубенську, Кременчуцьку, Полтавську округи. Територія, яку вони охоплювали, не відповідала попередній, що ще більше ускладнювало облік релігійного

руху. Крім того, із середини 20-х років релігійні громади, подаючи відомості у відділення культів, свідомо зменшували кількість своїх членів. Їхнє керівництво боялося говорити про чисельне зростання своїх спілок в той час, коли наступ антирелігійних сил набирав обертів і уряд оголосив про “досягнення значних успіхів” у боротьбі з релігією.

Але навіть за таких умов статистика свідчила про зростання чисельності протестантів і наприкінці 20-х років. Наприклад, лише в Полтавській окрузі 1927 року було 20 громад баптистів і євангельських християн із загальною кількістю 2315 членів¹². Щоправда, потрібно завважити, що темпи зростання значно уповільнилися порівняно із серединою 20-х років. Причинами такого становища, на наш погляд, були: частковий відхід членів громад баптистів до п'ятидесятників, позбавлення пільг щодо військової служби, також усілякі переслідування з боку влади.

Одним з аспектів діяльності релігійних громад був господарський. Про господарські об'єднання євангельських християн і баптистів на Полтавщині залишилося досить мало свідчень. Нам відомо, що в середині 20-х років у Лубенській окрузі діяла кооперативна лавка громад євангельських християн с. Бригадирівка, що надавала для користування у кредит трактор для обробки землі як своїм братам, так й іншим односельчанам¹³. У с. Левенці Карлівського району в 1928 році діяв колектив євангельських християн господарчого характеру “Барський труд”. Він складався із 81 члена, мав у розпорядженні 288 десятин землі (в середньому по 3,5 десятини на кожного, тоді як норма по району — 1,2 десятини) і певну кількість худоби на загальну суму близько 3700 крб. Із часом цей колектив втратив кузню, столярку, швейну майстерню¹⁴. З початком колективізації господарство занепало. Загалом можна впевнено стверджувати, що господарські організації серед євангельських християн і баптистів Полтавщини не були поширеними, а тому громади не мали вагомої матеріальної бази.

Важливою віхою у житті протестантських церков було розв'язання ними питання військової повинності. Відповідно до декрету “Про звільнення від військової повинності за релігійними переконаннями”, прийнятого 4 січня 1919 року Радою Народних Комісарів РСФРР, а 25 січня 1921 року — РНК УСРР, віруючі-протестанти за рішенням суду могли бути звільненими повністю або частково від військової служби. Але відразу після проголошення законів влада розпочала боротьбу за обмеження можливостей сектантів скористатися наданими пільгами. Більшовицькі керівники добре розуміли, що визнання протестантами стройової служби істотно зменшить приплив до їхніх організацій молоді. А це, своєю чергою, негативно вплинуло б на зростання чисельності конфесій. Тому, керуючись партійними інструкціями, органи ДПУ провели відповідну роботу серед протестантів, особливо серед їхніх керівників. У зв'язку з цим 1923 року Всеросійський з'їзд євангельських християн, а 1926 року Всесоюзний з'їзд баптистів, прийняли резолюції про обов'язковість несення їхніми віруючими військової служби у всіх її формах. Ці рішення на місцях були сприйняті по-різному: від повного схвалення до цілковитого заперечення. Деяка частина віруючих навіть вийшла з офіційних організацій, таким чином започаткувавши розкол у церквах баптистів та євангельських християн.

На Полтавщині, як і в більшості регіонів України, процес визнання та виконання резолюцій центральних з'їздів проходив не зовсім легко і тривав до кінця 20-х років. Востаннє на окружному рівні питання про виконання військової повинності ставилося баптистами Полтави на 3-му з'їзді в жовтні 1927 року. За позитивне його вирішення виступило все правління обласного об'єднання, а саме: Р.Хомяк, О.Сало, Н.Лемешко, П.Павелко та інші. В цілому, із 56 делегатів лише 4 утрималися, всі інші проголосували “за”¹⁵. У листопаді 1927 року баптисти Кременчуцького обласного об'єднання на чолі з пресвітером Г.Остапцем також прийняли резолюцію всесоюзного форуму¹⁶. А в березні цього

ж року євангельські християни Полтавської округи на своєму I з'їзді підтвердили рішення Ради Всеросійської Співки Євангельських Християн щодо обов'язковості відбування військової служби¹⁷. Відомо, що в наступні роки на рівні регіональних об'єднань рішення про виконання баптистами та євангельськими християнами військової повинності не розглядалися, оскільки переважна більшість місцевих організацій їх дотримувалася.

Уже на початку 20-х років поряд з антирелігійною пропагандою влада, особливо місцева, щодо протестантів почала застосовувати й інші засоби примусу. Наприклад, у Полтаві в червні 1923 року під час здійснення баптистами обряду поховання члена своєї громади Є.Хамінської начальником міліції було заарештовано 4-х баптистів і направлено до ДПУ. Їх безпідставно звинувачували в антирадянській пропаганді. Лише після втручання представників ДПУ, конфлікт удалося врегулювати¹⁸.

Про порушення прав людини свідчив і той факт, що в Полтаві місцевими органами ДПУ систематично перевірялися, а, іноді, і вилучалися листи, адресовані пресвітеру громади баптистів Р.Хомяку¹⁹.

1923 року після неприйняття Радою ВСБ резолюції з військового питання у бажаній для уряду редакції, було заарештовано майже все керівництво баптистської спілки. Частина з них було засуджено за начебто антирадянську пропаганду на заслання до Наримського краю. Серед ув'язнених був і Р.Хомяк, у якого вдома залишилося п'ятеро дітей і вагітна дружина²⁰. Обов'язки пресвітера Полтавської громади було покладено на Д.Шорнікова.

Незаконні, а часто й злочинні дії місцевих органів радянської влади щодо членів протестантських конфесій набули настільки значних масштабів, що Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет змушений був видати 1923 року спеціальний циркуляр з метою припинення свавілля²¹. Щоправда, він носив лише декларативний характер, оскільки курс на застосування силових засобів боротьби проти віруючих уже був взятий більшовицькою партією.

Друга половина 20-х років характеризувалася подальшим зміцненням позицій тоталітаризму в СРСР. Починаючи з 1929 року різними владними структурами було прийнято цілу низку законодавчих актів, які ще більше обмежували і без того незначні права релігійних організацій. Особливо відчутного удару протестантському рухові завдала постанова ВЦВК РСФРР від 29 квітня 1929 року "Про релігійні об'єднання". Вона забороняла: створювати каси взаємодопомоги, організовувати богослужіння чи інші заходи для власних дітей, молоді, жінок, зібрання для вивчення Біблії, навчання ремеслам тощо. А після внесення поправки до ст.4 конституції РСФРР, релігійні громади втратили право пропагувати Євангеліє, що фактично зробило марним їхнє подальше існування.

В цілому по Україні баптистська спілка розпалася в середині 30-х років. На Полтавщині останню, відому нам згадку про легальні дії баптистів, зокрема про спробу охрещення нових членів Кременчуцької громади, ми датуємо 1930 роком. Церкві євангельських християн якимось чином вдалося, хоч і у примітивному стані, зберегти в 30-х роках свою організаційну структуру.

Невдовольнившись тільки законодавчою сферою боротьби з релігією, держава розпочала формувати розгалужений репресивний апарат. Йому потрібно було виправдовувати своє існування. Суспільство вразила "ярликова хвороба". Під посиленням виховної роботи, про що тоді повсюди говорилося, мали на увазі боротьбу проти так званих "ворогів народу". До цієї категорії ЦК партії зарахував і духовенство, активних віруючих, органи церковного управління. Так, 1929 року органами ДПУ було "знешкоджено" начебто шпигунську групу, очолювану баптистом Шевчуком, який "знаходився на службі" в польській розвідці²². У цей же час був знову заарештований Р.Хомяк, а також: З.Павленко — пресвітер Миколаївської громади, Ф.Жадкевич — пресвітер Вінницької громади та інші. За "проведення роботи по завданню антирадянської закордонної

організації, за пересилку провокаційних шпигунського характеру повідомлень про життя в УСРР²³, їх було засуджено в листопаді 1929 року до 3-х років ув'язнення у концтаборі і направлено на Соловки²³. Насправді ж, лідерів релігійних об'єднань засуджували саме за належність до цих громад, а також за активну діяльність у них. Влада добре розуміла, що позбавлена лідера організація приречена на самознищення.

Перебуваючи в Харківській в'язниці, Р.Хомяк тяжко захворів, оскільки, за свідченнями його доньки Л.Довбні, батькові (ймовірно) в їжу клали отруту. Зваживши на прохання рідних, органи харківського ДПУ дозволили забрати Романа Дем'яновича додому, де він і помер 13 травня 1930 року. У 30-х роках репресії щодо полтавських баптистів продовжувалися. Із загального складу міської громади (190 членів) репресовано більше 10-ти, серед них була і Н.М.Хомяк, яка померла 1943 року в Саратові²⁴.

Про кількість вироків, що були винесені служителям культу на Полтавщині протягом 1930-х років, поки що невідомо. Деяке уявлення про розмах репресій проти віруючих дають окремі документи архівів. Лише за жовтень—грудень 1937 року органами УНКВС по Полтавській області заарештовано 285 "церковників і сектантів", (так називалися вони у звітах обласного управління). Не менш вражаючими були наслідки боротьби з "контрреволюцією" духовенства області й у січні—червні 1938 року. Тоді арешту піддали 142 служителя культу²⁵.

Загалом по колишньому СРСР до 40-х років влада репресувала майже 25 тисяч баптистів. Переважна більшість із них була реабілітована посмертно.

Отже, на кінець 30-х років більшість протестантського духовенства, церковних активістів були виявлені і розстріляні чи вислані у віддалені райони СРСР на тривалі терміни. Проте, репресивні заходи не принесли більшовицькій владі бажаних результатів. Із знищенням духовного керівництва та руйнуванням організацій протестантів не зникла потреба значної частини населення у вірі.

Володимир Пащенко,
Роман Сітарчук (м.Полтава)

¹ Критика релігійного сектантства (опыт изучения релігійного сектантства в 20-х — начале 30-х годов). Общ. ред. А.И.Клибанова. Сост. и авт. примечаний Г.С.Лялина. — М., 1974. — С. 12.

² До питання про порушення п. 13 Програми і про постановку антирелігійної пропаганди // Про релігію і атеїстичне виховання. — К., 1979. — С. 101.

³ Коваленко Л. Облако свидетелей Христовых (для народов России в XIX—XX вв). — К., 1997. — С. 122. Див. також: История евангельских христиан-баптистов в СССР. — М., 1989. — 624 с.

⁴ Там само.

⁵ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф.П. 9032, оп. 1, спр. 50. — Арк. 6.

⁶ Там само. — Спр. 49. — Арк. 125.

⁷ Там само. — Спр. 80. — Арк. 8.

⁸ Там само. — Арк. 149.

⁹ Там само. — Арк. 90.

¹⁰ Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 5, оп. 2, спр. 213. — Арк. 143.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 20, спр. 2006. — Арк. 95.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 5, оп. 3, спр. 1056. — Арк. 54.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2007. — Арк. 18 зв.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 5, оп. 3, спр. 1056. — Арк. 57.

¹⁵ Там само. — Спр. 264. — Арк. 61.

¹⁶ Там само. — Спр. 263. — Арк. 133.

¹⁷ Там само. — Оп. 2, спр. 2180. — Арк. 121.

¹⁸ ДАПО. — Ф. 9032, оп. 1, спр. 80. — Арк. 90.

¹⁹ Там само. — Арк. 53.

²⁰ Державний архів Служби Безпеки України. — Спр. 74156. — Арк. 2 зв.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 5, оп. 1, спр. 2185. — Арк. 19.

²² Майский Ю. О сектантах. — М., 1940. — С. 25.

²³ ДА СБУ. — Спр. 74156. — Арк. 104.

²⁴ Коваленко Л. Вказ. праця. — С. 11.

²⁵ Пащенко В.О. Православ'я в Україні (державно-церковні стосунки. 20—30-ті роки XX ст.). — Полтава, 1995. — С. 209.